

הזדמנויות היסטוריות – ישראל והמחנה הסוני הפרגמטי¹

משה (בוגי) יעלון וליהיא פרידמן

בעת האחרונה התרחב היקף האינטרסים המשותפים לישראל ולמחנה הערבי הסוני. מספר שיתופי פעולה מוצלחים על רקע זה החזירו לכותרות בישראל את החלום על נורמליזציה עם העולם הערבי ועוררו שיח ציבורי סביב היתכנותה. במאמר זה נבקש להציג את ההזדמנויות העומדת בפני ישראל ומדינות ערב הפרגמטיות, תוך בחינתה בהקשר ההיסטורי הרחב של הסכסוך הישראלי-ערבי, וכן בהקשר האקטואלי של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ושל ההתפתחויות באזור.

מלות מפתח: סכסוך ישראלי-פלסטיני, היוזמה הערבית, תהליך מדיני, ישראל והמחנה הערבי הסוני, נורמליזציה

הסוגיה הפלסטינית ביחסי ישראל ומדינות ערב – הגולם שקם על יוצרו

עד הקמת אש"ף בשנות השישים הייתה הסוגיה הפלסטינית לא יותר מנדבך בסכסוך הרחב בין ישראל למדינות ערב, שלא השלימו עם הקמת המדינה היהודית במרחב שבו שוררת דומיננטיות ערבית מוסלמית. התנגדותן הנחרצת של מדינות ערב להצעת החלוקה של האו"ם ב-1947, אשר התקבלה על ידי הנהגת היישוב היהודי, היא ראיה לכך שהאינטרס למנוע את כינון המדינה היהודית גבר על מחויבותן להגדרה עצמית של הערבים שישבו אז בארץ ישראל. זהו מקור חלקן של מדינות ערב באחריות להיווצרות הבעיה הפלסטינית.

משה יעלון, רב אלוף (מיל.) ושר הביטחון לשעבר, חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. ליהיא פרידמן היא עוזרת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

גם לאחר תבוסתן במלחמת העצמאות ראו מדינות ערב במדינת ישראל נטע זר וזמני שיש למגר. הסוגיה הפלסטינית הייתה לכלי הניגוח העיקרי שלהן נגדה והן הקפידו, מחד גיסא, להפגין את מחויבותן לטיפול בה, ומאידך גיסא להנציח אותה כדי למקסם את התועלת הכפולה שהפיקו ממנה: ראשית, כאמצעי להחלשת ישראל ולקידום מדיניות החוץ האנטי־ישראלית המוצהרת שלהן; שנית, הסוגיה שעוררה הזדהות מסוימת ברחוב הערבי נוצלה על ידי המשטרים האוטוריטריים הערביים כדי להציג לבני עמם את האויב הציוני כשעיר לעזאזל. המשטרים, שלטובת שרידותם הפוליטית נדרשו ללבות מעת לעת ביקורת ותסיסה פנימית, ניצלו עד תום את ההזדמנות למסד קונצנזוס פאן־ערבי נגד אויב חיצוני המאיים כביכול על האומה הערבית כולה. מעבר לשחרור קיטור בכל מדינה תרם הדבר ליצירת אחדות בעולם הערבי, אשר ריבוי הניגודים בין הזהויות המרכיבות אותו (דתיות, אתניות, שבטיות ועוד) מקשה עליו לגבש סביב כל סוגיה אחרת עד היום. המחויבות המופגנת של מדינות ערב לסוגיה הפלסטינית בלטה מאז ומעולם בנושאים ששירתו אינטרסים ערביים אך לא דווקא פלסטיניים, ושמימושם בא על חשבון מדינת ישראל ודרש מעט ממדינות ערב עצמן, כגון סוגיית הפליטים. לאחר מלחמת העצמאות יצאו כ־700 אלף פלסטינים משטחי הקו הירוק – חלקם ליהודה, שומרון ועזה והשאר למדינות ערב השכנות, שסירבו לאפשר להם להיקלט בשטחיהן והתעקשו על שיבה לשטח מדינת ישראל. המהלך אומנם פגע בפלסטינים שנדחקו בתנאים קשים במחנות הפליטים, אך שירת אינטרס כפול בעבור מדינות ערב: אם תמומש ה'שיבה', הפרויקט הציוני יחוסל מבחינה דמוגרפית, ועד אז, כל אימת שהפליטים נותרים בשטחי אותן מדינות, הן זוכות לסיוע כלכלי ולפצויים. יעיד על כך גם עיוות תפקידו של אונר"א, שהמנדט המקורי שלו היה לסייע זמנית² (עד סוף 1950) לפליטים להשתלב במדינות המזרח התיכון שאליהן עברו. בלחץ מדינות ערב, שסירבו ליישוב הפליטים בשטחיהן ובה בעת ביקשו לנצל ולהגדיל את הסיוע בגין החזקתם, הפך אונר"א למנגנון סעד בירוקרטי עצום המנציח את הבעיה שלצורך פתרונה הוקם מלכתחילה.³ גם כיום, הבעיה ההומניטרית של צאצאי הפליטים (שאינם עונים על הגדרת האו"ם לפליט) מונצחת בשל שיקולים פוליטיים. המוסר הכפול של המחויבות הערבית לנושא הפלסטיני ניכר גם בסוגיות הנוגעות לתנאי המחיה של הפלסטינים החיים במדינות ערב כגון בעיות בהשגת היתרי עבודה, אפליה בזכויות סוציאליות וכדומה. בשנים האחרונות נשמעת ביקורת נוקבת על כך שמדינות ערב מדחיקות סוגיות אלו, המשפיעות ישירות על המוני פלסטינים, ומקפידות לעסוק רק בסוגיות שנתפסות כפלטפורמה פוטנציאלית לגינוי ישראל.⁴

בחלוף השנים חלחלה בעולם הערבי ההבנה שמדינת ישראל אינה אפיזודה חולפת. מצרים הייתה הראשונה שהכירה בישראל וחתמה עימה על הסכם שלום

ב־1979. במסגרתו הפגינה מצרים מחויבות לסוגיה הפלסטינית, כשהתעקשה לכלול בהסכמי קמפ דייוויד המקדימים התייחסות לאוטונומיה פלסטינית עתידית בגדה המערבית ובעזה.⁵ עם זאת, היא עצמה התנערה לחלוטין מעזה, הגם שהרצועה הייתה בשליטתה לפני מלחמת ששת הימים. בכך העבירה מצרים את האחריות המלאה לישראל, והוכיחה שמחויבותה לסוגיה הפלסטינית תקפה כל עוד ישראל נושאת בנטל בפועל.

ירדן, שהייתה הראשונה לכרות בפועל ברית אסטרטגית חשאית עם ישראל ב־1970, נסוגה מכל תביעה לייצוג הפלסטינים במהלך "ניתוק הזיקה" בשנת 1988. אז, בשם ההכרה בזכות הפלסטינים לנהל מאבק עצמאי, הכריז המלך חוסיין על ניתוק כל הקשרים המנהליים והחוקיים עם הגדה המערבית (פרט לחסות על המקומות הקדושים לאסלאם בירושלים).⁶ בכך התגלגלה האחריות לפתחה של ישראל באופן שהגדיר לראשונה את הסכסוך הישראלי-פלסטיני כדו־צדדי, ואשר פתרונו יהיה בגבולותיה של ארץ ישראל. לאחר מכן, 'ועידת מדריד' הייתה המסגרת האחרונה שבה ניסו ללא הצלחה לדון בסכסוך הישראלי-פלסטיני במסגרת רב־צדדית, לפני המעבר למגעים דו־צדדיים מול אש"ף כנציג הפלסטינים במסגרת 'תהליך אוסלו'. גם כשהסכסוך נעשה דו־צדדי עוד נראו ניסיונות התערבות מצד מדינות ערב השונות בשירות האינטרסים הפנימיים שלהן, וכן נותרו נושאים אובייקטיביים כגון המצב בגבולות, המחייבים תיאום ביניהן לבין ישראל. היות שמאז ומתמיד ניכרה בסכסוך מעורבות של מדינות ערביות, הגיוני לרתום את המעורבות הקיימת ממילא כדי לנסות להתקדם בערוץ האזורי, בייחוד לאחר תקופה ארוכה כל כך שהמסלול הדו־צדדי בין ישראל לפלסטינים מצוי במבוי סתום.

היזומה הערבית כבסיס פוטנציאלי טעון תיקון למשא ומתן אזורי

מקור היזומה הערבית במהלך שקידם יורש העצר דאז ובהמשך מלך ערב הסעודית, עבדאללה בן עבד אל-עזיז אל-סעוד. עיתוי פרסומה על ידי העיתונאי תומס פרידמן ב־ניו־יורק טיימס' בפברואר 2002 לא היה מקרי. כחצי שנה לאחר מתקפת ה־11 בספטמבר 2001, אשר 15 מתוך 19 הטרוריסטים שהשתתפו בה היו אזרחים סעודים, ערב הסעודית מצאה את עצמה על הכוונת האמריקאית, ונדרשה לשפר בדחיפות את תדמיתה כ"יצואנית טרור" לטובת שימור בריתה האסטרטגית עם ארצות־הברית, שעליה נסמכה מבחינה ביטחונית. בה בעת, גל הטרור הפלסטיני שהשתולל מספטמבר 2000 הצית הפגנות בעולם הערבי ופגע ביציבות האזורית, וכפועל יוצא גם בשוק האנרגיה שעליו נשענו הכלכלה והמשטר הסעודיים. קידום פיוס והרגעת האזור, אפילו למראית עין, הפכו לאינטרס סעודי ובשירותו נולדה היזומה.

במארס 2002 הוצגה היוזמה בפסגת הליגה הערבית בביירות ושם, לאחר שהוכנס אליה בלחץ סוריה ולבנון סעיף בעד זכות השיבה, אימצו אותה 22 חברות הליגה פה אחד והיא הפכה ל"יוזמת השלום הערבית". היוזמה אושרה בליגה בהזדמנויות שונות, וגם ארגון 57 המדינות האסלאמיות פרסם את תמיכתו בה ואף חידש אותה בכנסיו השנתיים מאז, בהסתייגות איראן. מעבר לעיתוי, הדרישה הנוקשה לקבלת היוזמה כמות שהיא, למרות שברור כי ישראל תסרב לכך, עוררה ספק ביחס לכנות ההצעה מלכתחילה. לאור התמורות העמוקות באזור ב־16 השנים האחרונות, השאלה הרלוונטית כיום היא האם היקף האינטרסים המשותפים לישראל ולעולם הערבי הפרגמטי מספיק כדי למנף את הרעיונות שבבסיס היוזמה למסגרת מעודכנת שתאפשר את מימושם?

היוזמה היא הצעה לסיום הסכסוך הישראלי-ערבי, לאור ההכרה שאין לו פתרון צבאי הולם. היא מציגה לישראל דרישות שבתמורה להן מתחייבות מדינות ערב להכריז על קץ הסכסוך, לכרות הסכם שלום כולל ולנרמל לראשונה את יחסיהן עימה למען ביטחון, יציבות ושגשוג לדורות הבאים. תמצית הדרישות: הראשונה – נסיגה לקווי טרום מלחמת ששת הימים – נסיגה מלאה מרמת הגולן, רצועת עזה ויהודה ושומרון, לרבות מזרח ירושלים; השנייה – מציאת פתרון צודק ומוסכם לסוגיית הפליטים בהתאם להחלטה 194 של העצרת הכללית של האו"ם, תוך "דחיית כל צורות אזור הפלסטינים הסותרות את הנסיבות המיוחדות של המדינות הערביות המארחות" (זכות השיבה אינה מוזכרת במפורש, אך היא משתמעת מסירובן של מדינות ערב להכיר במי שלא ירצו לעזוב את שטחיהן); השלישית – הסכמה להקמת מדינה פלסטינית עצמאית וריבונית בשטחים שמהם תיסוג ישראל (להוציא רמת הגולן), שבירתה מזרח ירושלים.

יתרונות היוזמה מגולמים בראש ובראשונה בהצעת הנורמליזציה שנושאת משמעות היסטורית לישראל, שמאז הקמתה שאפה לכונן שלום ויחסי שכנות טובים עם מדינות ערב.⁷ נוסף לכך, יש היגיון בדיון על סוגיות המשפיעות על כלל העולם הערבי כמו ירושלים והפליטים עם גורמים נוספים ולא רק עם הפלסטינים, שבעצמם חיפשו לאורך השנים את תמיכת העולם הערבי בסוגיות הללו ונמנעו מהכרעה בהן. עם זאת, עסקת החבילה המוכתבת בתמורה לנורמליזציה הייתה בעייתית, בלשון המעטה, וישראל

האם היקף האינטרסים המשותפים לישראל ולעולם הערבי הפרגמטי מספיק כדי למנף את הרעיונות שבבסיס היוזמה למסגרת מעודכנת שתאפשר את מימושם?

נאלצה לדחות את היוזמה.⁸ גם אם היו בישראל מי שבירכו על הנכונות הערבית המשתקפת ממנה, תמיד הודגש שהיוזמה לא תתקבל כל עוד היא בגדר תכתובת. מדינות ערב שבו ואשררו את תמיכתן ביוזמה לאורך השנים, באופן שגם זיכה אותן באשראי בינלאומי וגם אפשר להן לצאת ידי חובתן מול הפלסטינים, תוך התרחקות

מהסכסוך בפועל. כדי שמסגרת דיון עתידית תהיה רלוונטית מבחינת ישראל, עליה: א. לשנות את גישת המשוואה המוכתבת ולדון בפתיחות הן בדרישות והן במהות הנורמליזציה; ב. לקדם צעדי נורמליזציה הדרגתיים במהלך המשא ומתן ולא רק בסופו, לצורך בניית אמון והכשרת לבבות הציבור בקרב כל הצדדים; ג. להוציא את רמת הגולן מהמשוואה לנוכח המצב בסוריה.

סדרי עדיפויות חדשים במציאות גיאופוליטית חדשה

התמורות הגיאופוליטיות שחלו באזור ובעולם בעשור האחרון שינו את סדרי העדיפויות של המדינות הסוניות הפרגמטיות באופן המשפיע גם על תפיסתן כלפי ישראל. העובדה שמול רוב האתגרים האזוריים הן מוצאות עצמן באותה סירה עם ישראל היא גורם מדרבן להתקרבות ולמציאת מסגרות לשיתוף פעולה. במקביל, דחיקת הסוגיה הפלסטינית לתחתית סדר העדיפויות האזורי מפני אותם אתגרים, לצד תסכול גובר מההנהגה הפלסטינית הנוכחית בהקשרים רחבים מהסכסוך עם ישראל, מאפשרת בתורה לשקול התקרבות לישראל כאופציה ריאלית.

מתחילת העשור הנוכחי נתון המזרח התיכון בטלטלה מתמשכת, שהצמיחה והזינה אתגרים אזוריים משמעותיים:

איראן השיעית כמובילת הציר הרדיקלי פועלת ללא לאות כדי לערער את המשטרים הסוניים ולייצר פילוג בעולם הערבי ככלל. מלחמות האזרחים העקובות מדם בסוריה ובתימן הן מיקרו־קוסמוס של המתחים ומאבקי השליטה האזוריים. **ריבוי והתעצמות גורמי טרור**, הן סלפיים־ג'האדיסטיים כדאע"ש והן קיצוניים לא סלפיים כנתנועת 'האחים המוסלמים', שמקודמת כיום בעיקר בחסות טורקיה. **מאמצי ההתעצמות הניאו־עות'מניים של ארדואן**, שאינו בוחל באמצעים כדי למצב את טורקיה כהגמון אסלאמי אזורי ולהגדיל את שטחי השפעתה.

תסיסה ומתחים פנימיים, על רקע כלכלי בעיקר, מטרידים את כל ממשלות המדינות הסוניות. הטלטלה האזורית הבהירה שחוסר יציבות במדינה אחת עלול לגרור השלכות אזוריות מרחיקות לכת כמו בתרחישי הקיצון בסוריה, בעיראק, בלוב ובתימן.

מדינות ערב שמצאו עצמן בהתמודדות רב־חזיתית עם האתגרים הללו מודות בגלוי שכיום כבר לא ניתן לטעון ברצינות שהסכסוך הישראלי־פלסטיני הוא הסוגיה הבוערת⁹ או המקור לחוסר היציבות האזורי, וכי אלה שטוענים כך מונעים מאינטרסים זרים, תוך ניצול ציני של הפלסטינים.¹⁰

ערב הסעודית טרודה כיום באיראן החותרת לגרעין צבאי ולהגמוניה אזורית. בזירה המקומית היא עסוקה במאבק נגדה בתימן, ובזירה הבינלאומית – במאמץ להחזרת משטר הסנקציות נגדה תוך התקרבות לממשל האמריקאי. מצרים מנהלת מלחמה ממושכת עם 'המדינה האסלאמית' בסיני ומוטרדת גם מהתפשטות הארגון

אצל שכנתה לוב. בירדן, הרוב הפלסטיני וחסותה ההיסטורית על המקומות הקדושים בירושלים מקנים רגישות מיוחדת לסוגיה הפלסטינית ולסטטוס קוו בירושלים. עם זאת, האיום שנשקף מאלה ליציבות הממלכה והמשטר ההאשמי הפך שולי ביחס לזה שמהווה דאע"ש, הן בגבול סוריה ועיראק והן מתאים רדומים המוסווים בין יותר ממיליון פליטים סורים, שהם כיום יותר מ־15 אחוזים מהאוכלוסייה בירדן.¹¹ ראיה נוספת לירידת המשקל והקשב שמייחסות מדינות ערב לסוגיה הפלסטינית ניתן לראות במגמת הירידה העקבית בתרומותיהן לרשות משנת 2012. לפי נתוני משרד האוצר הפלסטיני¹² ולפי תקציב 2017,¹³ סיוע החוץ לרשות, שעמד על כ־1.2 מיליארד דולר בין השנים 2007–2012, הסתכם ב־2017 בפחות מ־700 מיליון דולר, כשקרב רבע ממנו הגיע מהעולם הערבי.¹⁴ שר התכנון והעבודה לשעבר של הרשות, סמיר עבדוללה, ציין כי 500 מיליון הדולר שמדינות ערב נהגו להעביר לרשות מדי שנה הצטמצמו לכ־150 מיליון בלבד.¹⁵

הרוויה מהסוגיה הפלסטינית ניכרת בשנים האחרונות אף בקרב חלקים מהציבור במדינות ערב. על פי הסקר השנתי שנערך בקרב צעירי העולם הערבי על ידי ASDA 'A Burson-Marsteller,¹⁶ 'המדינה האסלאמית' והאבטלה הגבוהה (שגם נתפסת כמניע לגיוס לארגון) נמצאים במקום הראשון בדירוג האיומים על המזרח התיכון בשנת 2017. במקום השני ובהפרש של אחוז אחד מדורג איום הטרור. לשם השוואה, הסכסוך הישראלי-פלסטיני נדחק מהמקום השביעי בסקר משנת 2016 למקום השמיני בסקר 2017.

לכך ניתן להוסיף את השיח הטעון ברשתות החברתיות בעת האחרונה סביב חשיבות הסוגיה הפלסטינית, מקומה הראוי בסדר היום הערבי ותפקוד ההנהגה הפלסטינית. במסגרת האשטאג ויראלי בשם "ריאד חשובה מירושלים" גינו עשרות אלפי גולשים ערבים, ובמיוחד סעודים, את התנהלות הפלסטינים בכלל ואת זו של חמאס בפרט, וקראו להפסיק לעסוק בפלסטינים ולהתמקד בענייני פנים, בטענות כגון: "שייפנו לאיראן כדי שתשחרר אותם ותהפוך את חייהם לגן עדן, כפי שעשתה בסוריה ובלבנון"; "כל העמים הערבים שחררו את עצמם ללא סיוע. מדוע העניין הזה [הפלסטיני] נמשך ללא פתרון?"; "דורשים מאיתנו, כסעודים, להיות פלסטינים יותר מהפלסטינים עצמם..." ועוד.¹⁷

ללא קשר לישראל מודגש הקשב הלא פרופורציונלי שהפלסטינים דורשים מהעולם הערבי לעומת הפליטים הסורים למשל, שמספרם כפול ומכופל ביחס לאלו הפלסטינים, ומצוקתם חריפה יותר. כמו כן, משבר המנהיגות והניסיונות המתמשכים והכושלים לגשר על הפילוג בין פתח לחמאס יצרו בקרב המדינות שהובילו את מאמצי התיווך, ובראשן מצרים וערב הסעודית, תסכול רב שאותותיו ניכרים גם לאחר חתימת הסכם הפיוס באוקטובר 2017. ככלל, המרחב הסוני הפרגמטי עדיין רואה בחמאס חלק מהציר הרדיקלי, כפי שמשתקף מהשיח הציבורי

שהוצג לעיל ומהתגובות המזלזלות למסמך המדיני שפרסם במאי 2017, אשר לעגו לניסוח העמום ומלא הסתירות. חלק ניכר מהביקורת התרכז בסירוב הלא מציאותי להכיר בישראל, שמציב את חמאס בעמדה מבודדת ומנוגדת לכל מדינות ערב שקיבלו את היוזמה הערבית.¹⁸ גם ביחס למהומות בגבול עזה בחודשים האחרונים, מתרבים הקולות בערב הסעודית המטילים את האחריות להרוגים על חמאס בשירות איראן, ותומכים בתגובה הישראלית.¹⁹ מנגד, גם מחמוד עבאס כמוביל פתח והרשות הפלסטינית נתון לביקורת חריפה מצד מנהיגים ומובילי דעת קהל בעולם הערבי, שחלקם אף מביעים תמיכה גלויה ואקטיבית ביריביו בפתח. לבסוף, מתרבות האשמות כלפי ההנהגה הפלסטינית לדורותיה, על כך שהחמיצה הזדמנויות רבות לפתרון הסכסוך עם ישראל, וגוברים הקולות האומרים כי הגיע הזמן לפיוס פנימי ולשלום עם ישראל.²⁰

מבלי לפגוע באמור לעיל, חרף ירידת הסוגיה הפלסטינית בסדר העדיפויות היא זוכה עדיין למעמד מיוחד כסוגיה היחידה שמאפשרת לתחזק מראית עין של "אחדות ערבית". מזה שנים, 22 חברות הליגה הערבית אינן מצליחות להגיע להסכמות בסוגיות הבערות באמת בעולם הערבי, בשל האינטרסים השונים שלהן. לכן, לטובת הצגת חזות מאוחדת זוכה הסוגיה הפלסטינית להתייחסות נרחבת בדיונים ובהחלטות המפורסמות בסוף כל פסגה, ובכך משמשת באופן מסורתי עלה התאנה של הליגה הערבית, המכסה על אי-ההסכמות בכל שאר הנושאים.²¹ לראיה, מרוקו סירבה לארח את הפסגה בשנת 2016 בטענה שאינה מוכנה לשתף פעולה עם מצג השווא של האחדות,²² ובכך ניתן לשער שהתכוונה בין היתר גם לעניין הפלסטיני.

האינטרס האזורי – שחרור ממגבלות פיקטיביות

קשה לדמיין שמישהו יתייצב לקרב רב-חזיתי מכריע מול אויבים נחושים ומסוכנים, כשירו האחת קשורה מאחורי גבו מבחירה. מתחילת העשור נתונות מדינות ערב הסוניות הפרגמטיות במערכה קיומית נגד שורת איומים אידיאולוגיים-ביטחוניים, אקלימיים-תברואתיים, כלכליים-תשתיתיים ועוד. ישראל, שנאלצה להתמודד לבדה עם איומים מקבילים מאז הקמתה, פיתחה יכולות ומומחיות שהופכות אותה למכפילת כוח פוטנציאלית במערכה האמורה. חרף נכונות ישראל לשתף פעולה עם מדינות ערב ולמרות ההכרה שלהן ביתרונות שיתוף הפעולה, חסמים שהתקבעו בכוח האינרציה ואינם רלוונטיים עוד מאלצים את כל המעורבות להתייצב במערכה האזורית המשותפת כשידן האחת קשורה.

כאמור, מדינות ערב מכירות בחפיפת האינטרסים האסטרטגיים עם ישראל, ההולכת וגדלה. **בתחום הביטחוני** מתקיים שיתוף פעולה הדוק עם ירדן ומצרים, ואף עם גורמים רחוקים יותר. למשל, כחלק מהמלחמה המשותפת בדאע"ש מתירה

ישראל למצרים משנת 2013 לתגבר את כוחותיה בסיני, חרף מגבלות הפירוז המעוגנות בנספח הצבאי להסכם השלום. ישראל גם שולבה במהלך האסטרטגי המצרי להחזרת האיים טיראן וסנפיר לערב הסעודית. גם דברי הרמטכ"ל רב-אלוף גדי אייזנקוט בתקשורת הסעודית בנובמבר 2017 לגבי נכונות ישראלית "להחליף מידע עם מדינות ערב המתונות, לרבות מודיעין", וקביעתו שבנושאים מסוימים "יש הסכמה מלאה בינינו ובין ערב הסעודית"²³ הם בבחינת תקדים, שאך לפני מספר שנים קשה היה להעלותו על הדעת. הדברים ממחישים את השינוי במעמדה של ישראל באזור ואת היקף שותפות האינטרסים, שהופכים את הקשרים המתפתחים לנדבך אסטרטגי בביטחון הלאומי של כל המדינות המעורבות.

גם בתחום הכלכלי ניכרת התקדמות. בשנת 2016 נחתם הסכם בשווי 10 מיליארד דולר לאספקת גז טבעי מישראל לירדן למשך 15 שנים, ובפברואר השנה נחתמה עסקה עם מצרים למשך 10 שנים בשווי 15 מיליארד דולר. אך זהו רק קצה הקרחון של פוטנציאל אדיר ולא ממוצה החורג מתחומי מסחר, תעבורה ואנרגיה. עבור מדינות כערב הסעודית, שמבקשות רפורמה מכלכלה מבוססת נפט לכלכלה מודרנית מגוונת מבוססת ידע, שירותים ומוצרים מתקדמים, ישראל כמעצמה הטכנולוגית הקרובה היא השותפה הטבעית לתהליך. לבסוף, מעבר לרווחים הישירים הצפויים משיתופי הפעולה, סביר להניח שתרומתם לייצוב האזור ופיתוחו תמשוך השקעות זרות שיהוו תמריצים נוספים לקידום נורמליזציה אזורית, וזאת מבלי להזכיר את הפוטנציאל בתחום התיירות.

תחום נוסף שאינו זוכה למשקל הראוי לו בשיח האזורי הוא **התמודדות עם התייבשות האזור**. הבצורות החוזרות ונשנות, המדבור ומצוקת המים המחריפה

מהווים איום קיומי המעסיק את כל משטרי האזור. מצרים שקועה בסכסוך האפריקאי סביב חלוקת מי הנילוס, ואף בסוריה החלו המהומות על רקע מצוקת מים. המומחיות הישראלית בנושאי מים, חקלאות מדברית וביטחון מזון יכולה לסייע לכל מדינות האזור ולתרום ליציבותו. הודות ליכולות ההתפלה המתקדמות, ישראל מספקת כמויות מים נכבדות לירדן ולפלסטינים בעזה, ביהודה ובשומרון. בסעיף 6 להסכם השלום בין ישראל לירדן התחייבו המדינות לשתף פעולה כדי לשמר ולפתח מקורות מים. בשל המצוקה החריפה בממלכה הכפילה ישראל בשנת 2014 את הכמות

ניכרת מגמת השתנות במפת האינטרסים האזורית, שבמסגרתה הופכת ישראל באופן הדרגתי מ"בעיה", לחלק מרכזי מהפתרון לאתגרי האזור.

המועברת לירדן. נוסף לכך, מתקן התפלה חדש שיקום בעקבה ויספק 80-100 מיליון מ"ק, שיתחלקו בשווה בין ישראל וירדן, עתיד להיות השלב הראשון בפרויקט האסטרטגי האזורי 'תעלת הימים', המיועד לספק מים לשתיה, לשימור ים המלח ולהפקת חשמל. מלבד תחום המים קיימים שיתופי פעולה שונים בתחום החקלאות.

דוגמאות אלו ונוספות ממדינות רחוקות יותר, שלא זה המקום לחשוף אותן, מצביעות על מגמת השתנות במפת האינטרסים האזורית, שבמסגרתה הופכת ישראל באופן הדרגתי מ"בעיה", לחלק מרכזי מהפתרון לאתגרי האזור. כפועל יוצא מתייתר האינטרס הערבי להנציח את הסוגיה הפלסטינית ככלי ניגוח נגד ישראל וכמכשול לכינון יחסים עימה. אדרבה, התניית ההתקרבות בין מדינות ערב לישראל בפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני היא מגבלה מלאכותית, ההופכת הן את מדינות ערב והן את ישראל ל"בנות ערובה" של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שלמרבה הצער סופו אינו נראה באופק. מכאן עולה השאלה האם מדינות ערב, שמהדקות את שיתוף הפעולה עם ישראל מאחורי הקלעים, ישתכנעו ביתרונות ההתקרבות הפומבית לישראל?

השינויים הגיאופוליטיים בעשור האחרון הובילו חלקים נרחבים בעולם הערבי להשלים בפועל עם כמה מהסתייגויותיה של ישראל מהיזמה. לנוכח המצב בסוריה, כל תביעה ביחס לרמת הגולן אינה רלוונטית מטעמים ביטחוניים ברורים. אף בנושא הפליטים, למרות שהוסיפו לנופף בו בפומבי מטעמים פוליטיים, מאחורי הקלעים מנהיגים ערבים ואף פלסטינים הכירו בכך שישראל לא תשלים עם "זכות השיבה" או כל שינוי דמוגרפי שיסכן את המשך קיומה כמדינה יהודית. יתרה מזאת, מתחדדת ההכרה שבראיה היסטורית מפוכחת והוגנת, תביעה לזכות השיבה מתעלמת מההשוואה לכ-850 אלף פליטים יהודים שנאלצו לברוח ממדינות ערב לאחר מלחמת העצמאות, ואשר לא זכו לפיצוי מצידן.

לכן, לאורך השנים שולבו ביוזמה הערבית עדכונים שאומנם היו מינוריים מכדי להופכה למצע ריאלי מבחינת ישראל, אך הוכיחו שהיא ניתנת לשינוי בכפוף לנסיבות

שיצדיקו זאת מבחינת מדינות ערב. בפסגת הליגה הערבית בשנת 2017 הציעה המשלחת המצרית להחליף בהצהרה המסכמת של הפסגה את "אשרור היוזמה" בנוסח "תוך התחשבות ביוזמה הערבית"²⁴ הצעד שמכיר במגבלות היוזמה ומצביע על נכונות לקדם שיח רלוונטי ואפקטיבי נתמך מצד שר החוץ המצרי ומזכ"ל הליגה הערבית, שטענו כי "תהליך השלום במזרח התיכון תקוע" וכי נדרשים "רעיונות חדשים לפתרון המשבר באזור". אולם, המשלחת הפלסטינית שהתנגדה בנחרצות לשינוי ה"פתאומי" סיכלה את המהלך באופן שהמזכ"ל תיאר כבלתי פרודוקטיבי בעליל.²⁵ כחודש לאחר מכן פורסם בעיתון המצרי 'אל-מסרי אל-יום' דיון באפשרות לצירוף ישראל לליגה הערבית

לאורך השנים שולבו ביוזמה הערבית עדכונים שאומנם היו מינוריים מכדי להופכה למצע ריאלי מבחינת ישראל, אך הוכיחו שהיא ניתנת לשינוי בכפוף לנסיבות שיצדיקו זאת מבחינת מדינות ערב.

לאחר יישוב הסכסוך עם הפלסטינים.²⁶ בנוסף, במאי 2017 דיווח ה'וול סטריט ג'ורנל' שמדינות המפרץ בהובלת ערב הסעודית ואיחוד האמירויות דנות בהצעה

לנקיטת צעדי נורמליזציה בתחומים שונים, בתמורה למהלכים שיציגו את מחויבות ישראל לקידום התהליך מול הפלסטינים, בדגש על הקפאת בנייה בגדה המערבית (מחוץ לגושי ההתנחלויות) והקלת הגבלות הסחר עם עזה.²⁷ באפריל 2018, ערב פסגת הליגה הערבית בדהראן, פורסם ביומון סעודי ממסדי מאמר הקורא למדינות ערב להכריז בפסגה על כינון שלום ונורמליזציה עם ישראל, כחלק מארגון מחדש של מערך הכוחות האזורי ומהמאבק באיראן.²⁸ אלו רק מספר דוגמאות לניסיונות לקדם התקרבות, הממחישים את המומנטום שנוצר לאחרונה. אם האינטרס הערבי בעבר היה להציג מחויבות לסוגיה הפלסטינית ולדרבן את ישראל לסיים את הסכסוך, ולשם כך אף היו מוכנים להציע לה נורמליזציה, כיום התהפכו היוצרות והנורמליזציה עם ישראל משרתת בפני עצמה אינטרסים אותנטיים מרכזיים בעולם הערבי הפרגמטי, והסוגיה הפלסטינית היא זו שעומדת בדרכה.

הרתיעה מהתקרבות פומבית לישראל

חרף ההתקרבות מאחורי הקלעים, המשטרים הפרגמטיים נזהרים מאוד מלהצטייר כנלהבים מדי מנורמליזציה. זאת, בשל ההתנגדות הציבורית הרחבה והעזה במדינותיהם לנורמליזציה טרם פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אשר תיתפס כזניחת הפלסטינים ובגידה בהם. אף מצרים וירדן, שלהן יחסים דיפלומטיים עם ישראל ושיתוף פעולה ביטחוני ומודיעיני נרחב עימה מאחורי הקלעים, נזהרות מתדמית מפויסת מדי בגלוי. לכך ניתן לייחס את הצהרותיו הנחרצות של מלך ירדן, שלפיהן לא יהיו שלום או יציבות באזור ללא פתרון צודק ובר-קיימא לסוגיה הפלסטינית, באמצעות פתרון שתי המדינות. גם יורש העצר הסעודי מחמד בן סלמאן, שנחשב לרפורמטור והתבטאויותיו ביחס לישראל הן חסרות תקדים ומהפכניות, ציין שנדרשת התקדמות ממשית עם הפלסטינים לפני

שיתאפשר קידום נורמליזציה. ראוי לציין שהדברים נאמרו בפגישה סגורה עם מנהיגי ארגונים יהודיים בניו-יורק במאוס 2018. במסגרת זו הביע יורש העצר תסכול רב מההנהגה הפלסטינית, שהחמיצה לטענתו בעשורים האחרונים הזדמנויות אחר הזדמנויות בכך שדחתה את כל הצעות השלום שקיבלה. אמירתו הנוקבת "הגיע הזמן שהפלסטינים יקבלו את ההצעות ויסיכמו להגיע לשולחן המשא ומתן, או ישתקו ויפסיקו להתלונן" והצהרתו כי הסוגיה הפלסטינית אינה בעדיפות גבוהה מבחינת ערב

הפער העמוק בין האינטרסים האסטרטגיים של המשטרים הפרגמטיים לבין דעת הקהל במדינותיהם מצמיד לכל התקרבות לישראל מחיר פוליטי פנימי ואזורי.

הסעודית²⁹ ממחישות תסכול, שניתן לייחס בין היתר להבנה שהסוגיה הפלסטינית עומדת בדרכה של ערב הסעודית להשגת אינטרסים אחרים מסדרי עדיפויות גבוהים יותר.

הפער העמוק הזה בין האינטרסים האסטרטגיים של המשטרים הפרגמטיים לבין דעת הקהל במדינותיהם מצמיד לכל התקרבות לישראל מחיר פוליטי פנימי ואזורי; בזירה הפנימית, ממשלות המדינות הפרגמטיות מתמודדות עם אתגרים המאיימים על יציבותן, בין אם אלה גורמים פנימיים עוינים המתסיסים נגדן, מתחים כלכליים בשל ההתבססות על הנפט או שינויים חברתיים וטכנולוגיים מהירים, המייצרים דרישות שעומן לא נאלצו להתמודד בעבר. בזירה פוליטית רוויית אתגרים ממילא, מעטים המנהיגים הששים להסתכן ולשלם את ההון הפוליטי הכרוך בהתקרבות פומבית לישראל. בזירה האזורית, התחרות על ההגמוניה המוסלמית במזרח התיכון מול איראן ושימושה הציני בסוגיה הפלסטינית מבטיחים שכל התקרבות לישראל תנוצל על ידי איראן לפגיעה בלגיטימציה של המדינות הסוניות ולהאשמתן בהפקרת הפלסטינים ובכפירה באסלאם, תוך שיתוף פעולה עם ארצות־הברית וישראל. המדינות הסוניות ובייחוד ערב הסעודית אינן יכולות להרשות לעצמן לספק לאיראן או לטורקיה תחמושת שתאפשר להן לצבור הון פוליטי אזורי על חשבונן.

לאור המחיר הפוליטי שכרוך בהתקרבות פומבית לישראל והתועלת שמדינות ערב מפיקות ממילא מהקשרים החשאיים עימה, ראוי להתעכב על הרווחים הפוטנציאליים שיהפכו את מחיר הנורמליזציה לכדאי בטווח הארוך.

יתרונות הפומביות

ראשית, התועלת משיתוף הפעולה החשאי ברוכה, אך מוגבלת. מדוע מדינות המפרץ, המבקשות להתפתח בתחומי ההיי־טק והסייבר, ידירו עצמן מכנסים מהמובילים בעולם רק משום שהללו מתקיימים בישראל? מדוע יסתפקו בסיקור זר של התעשייה הישראלית, ולא יתרשמו במו עיניהם ויפתחו עימה קשרי מסחר? כדי למקסם את הרווחים האסטרטגיים, הביטחוניים והכלכליים עבור כל הצדדים, ההתקרבות צריכה להיות פומבית. המחנה הפרגמטי ייהנה מבעלת ברית נאמנה שתסייע במידה ניכרת בפיתוח האזור ובהתמודדות עם שלל אתגרו ותוסיף ליוקרתו הבינלאומית, ומדינת ישראל תזכה להכרה וללגיטימציה רחבה כחלק אינטגרלי ותורם במרחב המזרח־תיכוני. זאת ועוד, ההתקרבות למדינות ערביות נוספות תעצים את היחסים עם בעלות בריתה הוותיקות של ישראל – מצרים וירדן – ותחזק את מעמדן בעולם הערבי. לבסוף, המזרח התיכון כולו ירוויח מחיזוק חשוב של היציבות האזורית, שמעבר לשיפור הביטחון היא תנאי סף לשיפור הכלכלה האזורית, באמצעות הגדלת היקפי הסחר ומשיכת משקיעים זרים. שגשוג כלכלי כגורם מייצב בפני עצמו, הינו תמריץ נוסף להעמקת שיתוף הפעולה בין המחנה הפרגמטי וישראל.

פרט לתועלת המוגבלת, חיסרון משמעותי של שיתוף פעולה בסתר הוא העלויות הנלוות לשמירת החשאיות. עצם ההסתרה מייצרת עלות נלווית לכל מהלך, החל במנגנוני מידור וסיפורי כיסוי, דרך מערכי תיאום מסורבלים וכלה בסיכוני אבטחה ממשיים מוגברים. מובן שבתחומים מסוימים החשאיות חיונית ויש להמשיך לשמור עליה. אך בכל שאר התחומים שבהם נובעת החשאיות מחשש מתגובת הציבור מדובר בבזבז אדיר של זמן, אנרגיה ומשאבים, שעדיף היה להשקיע בתהליך קונסטרוקטיבי לשינוי הלכי הרוח הציבוריים, או ישירות במטרות משותפות שישכנעו את הציבור בכדאיות היחסים. זאת, מבלי להזכיר את הסכנה התמידית בחשיפת הקשרים החשאיים, למרות אמצעי הזהירות. סביר להניח שחשיפת מהלך חשאי תיצור מהומה חריפה פי כמה מהתנגדות המקורית למהלך, ולו רק בשל המרמה הכרוכה בהסתרתו.

לבסוף, דחיית הנורמליזציה אינה מקרבת את קץ הסכסוך הישראלי-פלסטיני. המטרה בהתקרבות למדינות ערב אינה להגיע להסכם שלום כפוי מעל ראשם של הפלסטינים, היות שברור שלהסכם כזה אין תוחלת. על ישראל לתעל את האנרגיות והמשאבים הלאומיים לסוגיות שהצדדים המעורבים בהן מפגינים נכונות כנה לקדמן, כדי להפיק מהן תועלת משותפת. לצערנו, הסכסוך עם הפלסטינים תחת הנהגתם הנוכחית אינו עונה על קריטריונים אלה. ניתן לקוות שהרווחה שממנה עתיד ליהנות האזור כולו בעקבות שיפור היחסים בין ישראל למדינות ערב תהפוך את פירות השלום למוחשיים יותר, ותהווה תמריץ לפלסטינים ולישראל לצאת מהקיפאון הנוכחי ולחדש משא ומתן אמיתי על קץ הסכסוך והתביעות. לבסוף, אם תושג פריצת דרך בסכסוך הישראלי-פלסטיני כתוצאה מהתקרבות ישראל למחנה הפרגמטי, יהיה זה הישג שיקנה למחנה ולחברותיו אשראי ויוקרה מהקהילה הבינלאומית, ואף ניצחון מוחץ על איראן והמחנה הרדיקלי, המנצלים את הסוגיה הפלסטינית באופן ציני ככלי לניגוח המשטרים הערביים החילוניים ולפילוג העולם הערבי.

מה יהיה הצעד הבא? הזדמנויות והשלכות

המשוכה המרכזית בפני הנורמליזציה היא דעת הקהל בעולם הערבי בסוגיית ההתקרבות לישראל, ה"מחייבת" את המשטרים הערביים להקדים לנורמליזציה את פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. זהו חסם שניתן להתגבר עליו באמצעות פתרון הסכסוך עם הפלסטינים או שכנוע העולם הערבי שכדאי להפריד את התלות המלאכותית בין השניים. בשל מורכבות הסכסוך הישראלי-פלסטיני, תחושת המבוי הסתום ובעיקר הפערים העמוקים בין הצדדים, תהיה זו אשליה לחשוב כי די במומנטום שנוצר בין ישראל למדינות ערב כדי להביא לקץ הסכסוך. יתרה מזאת, באופן פרדוקסלי כמעט, התניית הנורמליזציה בפתרון הסכסוך הישראלי-

פלסטיני רק מרחיקה את סופו. זאת, משום שהיא מפנה את עיקר הלחץ כלפי ישראל באופן שמסיר אחריות מהפלסטינים (שנורמליזציה אינה תמריץ עבורם), ואף מדרבנת אותם להקשיח את עמדותיהם ולהתבצר בהן, מתוך הנחה שהזמן פועל לטובתם. זו גם הסיבה ללחץ הכבד שמפעילים הפלסטינים על מדינות ערב נגד נורמליזציה, מחשש שיאבדו קלף משמעותי במאבק בישראל. מאז 2002, התניית הנורמליזציה בפתרון הסכסוך לא החישה את פתרונו ורק יצרה מכשול למהלכים אחרים שייטיבו עם כל האזור. לכן, ראוי לעצור ו"לחשב מסלול מחדש" בכל אחת מהסוגיות בנפרד. אל לנו להשלות את עצמנו שפנייה למדינות ערב תפטור את מדינת ישראל מהתמודדות עם הסוגיה הפלסטינית. לא ניתן וגם לא רצוי להתחמק ממנה, אולם הצבתה כחסם מובנה בפני כל התקרבות אינה מועילה, ואף מסכנת אינטרסים של כלל המחנה הפרגמטי במזרח התיכון.

מאמרנו מבקש לשכנע שבנסיבות הגיאוגרפיות הנוכחיות מצטברת מסה קריטית של אינטרסים משותפים לישראל ולמדינות ערב, המסוגלת לנפץ את תקרת הזכוכית המלאכותית שמציבה הסוגיה הפלסטינית לנורמליזציה. עומדת בפנינו הזדמנות היסטורית לקדם תהליך מורכב, שאם ינוהל באופן מושכל והוגן, יקדם במידה ניכרת את האזור כולו.

התמונה האופטימית שמצוירת לעיל לא חייבת להישאר בגדר חלום, אך היא תלויה בשינוי תודעתי עמוק – סביב תדמיתה של מדינת ישראל בעולם הערבי בכלל, וביחס לתקרת הזכוכית שמציבה הסוגיה הפלסטינית בפני התקרבות בפרט. מדינות ערב הפרגמטיות וגם חלקים מסוימים בישראל, שהתרגלו לחשוב שהדרך לכינון יחסים עם מדינות ערב חסומה כל עוד לא יפתר הסכסוך הישראלי-פלסטיני, יצטרכו להשתחרר מהתפיסה הזאת ולהפריד בין הסוגיות. לשם כך נדרשת מנהיגות בעלת חזון ואומץ פוליטי. על המשטרים הערביים שקיבעו את התלות האמורה מלכתחילה להתניע את התהליך הארוך והאיטי לביטול הדמוניזציה של מדינת ישראל ולהכשרת הלבבות לקראת התקרבות. לכן יסייעו

עומדת בפנינו הזדמנות היסטורית לקדם תהליך מורכב, שאם ינוהל באופן מושכל והוגן, יקדם במידה ניכרת את האזור כולו.

מחוות סמליות והדרגתיות בין הצדדים כגון הנחת תשתית תקשורת ישירה, פתיחת המרחב האווירי לטיסות מסחריות וקידום מסגרות וקשרים בלתי אמצעיים שיסייעו להורדת החסמים הפסיכולוגיים בקרב הקהילות, למשל על ידי הנפקת ויזות לספורטאים, אומנים ואנשי עסקים כצעד ראשון. מעל לכול, יש לקדם באופן הדרגתי אך נחוץ את

השינויים המתבקשים במערכות החינוך. ישראל מצידה יכולה לקדם פרויקטים כלכליים ותשתיתיים למען האוכלוסייה הפלסטינית ביהודה ושומרון, לרבות פרויקטי בנייה, תוכניות מתאר בשטחי C, אזורי תעשייה ואף הקמת עיר נוספת.

מדובר בתהליך עמוק, קשה ומורכב, אך אפשרי בהחלט, וכבר ניתן להבחין בזרעים ראשונים שנטמנו. לדוגמה, בירדן עודכנו ספרי הלימוד כך שיכילו מפות של ישראל. מסוריה מגיעות תגובות המוקירות את הטיפול הרפואי והסיוע מישראל, בין אם מהמדינה ובין אם מגורמים אזרחיים פרטיים, כמו בקמפיין "הסורים על הגדרות"³⁰. ברשתות החברתיות ניכרת מגמה גוברת של התעניינות ומעקב מצד אזרחים סעודים אחרי עמודיה הרשמיים של מדינת ישראל ואף פרסום של תגובות אוהדות בהם, בייחוד סביב הסוגיה האיראנית.³¹ זאת, לצד התעוררות שיח בזכות ישראל והסכם עימה בתקשורת הסעודית, ואף קריאות לפתיחת שגרירות ישראלית בריאד.³² חשיבותה של הפעילות האזרחית היא בסדיקת החומות, אך חיוני שהנהגה אמיצה מכל צד תאמץ מדיניות מוצהרת של אחריות ומחויבות לתהליך קונסטרקטיבי עקבי. בהקשר זה ניתן לשאוב עידוד מהצהרותיו האחרונות של יורש העצר הסעודי בן סלמאן, וביניהן בריאיון שהעניק ל'אטלנטיק' בתחילת אפריל 2018, שבו הכיר בזכותו של העם היהודי לחיות במדינתו.³³ מעבר לחשיבות ההיסטורית של ההצהרה עצמה, נראה שהיא גם נתנה השראה לראש הממשלה הקטרי לשעבר, חמד בן ג'אסס בן ג'אבר אל-ת'אני, שכעבור מספר ימים פרסם בחשבון הטוויטר שלו הצהרה דומה.³⁴

לסיכום, למרות העניין הגובר במדיניות ערב לכונן יחסים עם ישראל, מטעמים פוליטיים פנימיים ואזוריים, הן עדיין רואות בסוגיה הפלסטינית משוכה בפני התקרבות פומבית. אם ההנהגה הפלסטינית תשכיל לזהות את המומנטום האזורי, תכיר בישראל ותיאות לחדש משא ומתן בתום לב על קץ הסכסוך, ישראל תברך על כך. אך עד כה, התלות המלאכותית בין הנורמליזציה לסוגיה הפלסטינית לא קידמה את פתרונה, ובמקום זאת הפכה את המחנה הערבי הפרגמטי ואת ישראל לבני ערובה של סכסוך שסופו אינו נראה באופק, בניגוד לאינטרסים האסטרטגיים שלהם. אי לכך, הגיע הזמן לנטוש את הנוסחה שמשמרת את הקיפאון, ולעבור לבחון בצורה עניינית יוזמות לצעדי נורמליזציה הדרגתיים והדדיים שיטיבו עם האזור כולו ויקדמו אותו.

הערות

- 1 מאמר זה מבוסס על מאמר שהתפרסם בכתב העת *Foreign Affairs* ב-26 בינואר 2018, <https://www.foreignaffairs.com/articles/israel/2018-01-26/israel-and-arab-states>
- 2 UNGA res. 302 (IV), Dec. 8, 1949, para. 6, <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/AF5F909791DE7FB0852560E500687282>
- 3 "Arab States do not want to solve the refugee problem. They want to keep it as an open sore, as an affront to the United Nations and as a weapon against Israel. Arab leaders don't give a damn whether the refugees live or die". Sir Alexander

- Galloway, former UNRWA official, April 1952. See in Nitza Nachmias, "UNRWA Betrays Its Mission", *Middle East Quarterly*, Fall 2012, <https://goo.gl/rR7U5m>
- Khaled Abu Toameh, "Palestinians in the Arab World: Why the Silence?" 4
Gatestone Institute, July 20, 2010, <https://goo.gl/8BN0Z1>
- The Camp David Accords – The Framework for Peace in the Middle East, 1978, 5
<https://goo.gl/MBf8Yu>
- נאום המלך חוסיין, 31 ביולי 1988, http://www.kinghussein.gov.jo/88_july31.html, 6
- "אנו מושיטים יד שלום ושכנות טובה לכל המדינות השכנות ועמיהן, וקוראים להם 7
לשיתוף פעולה ועזרה הדדית עם העם העברי העצמאי בארצו. מדינת ישראל מוכנה לתרום חלקה במאמץ משותף לקידמת המזרח התיכון כולו". ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, 1948.
- ממשלת שרון דחתה את היוזמה במסגרת 14 ההסתייגויות שהציגה ביחס למפת 8
הדרכים של ממשל בוש.
- Muhammad Aal Al-Sheikh, Al-Jazeera, January 24, 2017. See in Special Dispatch 9
No.6757, *MEMRI*, <https://goo.gl/k1llgQ>, January 26, 2017.
- Abdulrahman Al-Rashed, "Opinion: Moving the Embassy May Have 10
Repercussions," *Asharq Al-Awsat*, January 25, 2017, <https://goo.gl/AZnX1R>
- אסף גבור, "הגנה אזוירית: מפת האינטרסים החדשה בעולם הערבי", 25 בפברואר 11
<https://goo.gl/9AACGc>, 2017
- Adnan Abu Amer, "Why donor countries are giving less to the Palestinians," Al- 12
Monitor, February 2016, <http://www.wordforpeace.com/why-donor-countries-are-giving-less-to-the-palestinians/>
- משרד האוצר הפלסטיני, תקציב הרשות הפלסטינית לשנת 2017, <http://www.pmf.org.ps/documents/10192/966180/BUDGET+BOOK+2017.pdf/18c7184c-1a00-48aa-9a48-7591f331cf28> 13
- אוהד חמו, "צניחה בסיוע החוץ לרשות הפלסטינית", חדשות 2, 10 באוגוסט 2017, 14
<https://goo.gl/2SXU74>
- Adnan Abu Amer 15
- 2017 ASDA'A Burson-Marsteller Arab Youth Survey White Paper, <https://goo.gl/iNBexq> 16
- "עיונות בטוויטר בין גולשים סעודים לפלסטינים לגבי חשיבות העניין הפלסטיני 17
לעולם הערבי", ממר", 2 בדצמבר 2017, <http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/item?4574>
- פרשן סעודי בכיר: סירובה של חמאס להכיר בישראל מנוגד לעמדת כל מדינות 18
ערב שאישרו את היוזמה הערבית, ממר", 1 במאי 2017, <http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/item?4420>
- המסמך המדיני החדש של חמאס, ממר", 12 במאי 2017, <http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/item?4430>
- צ. הראל, תמונות בסעודיה ביחס לישראל (ב), ממר", 30 במאי 2018, <http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/item?4735> 19
- Mash'al Al-Sudairi, *Asharq Al-Awsat*, May 21, 2017, <https://goo.gl/Wjs9fz> 20
- Abdulrahman Al-Rashed, "Region's crises a real test of Arab League's value," 21
Arab News, April 18, 2018, <http://www.arabnews.com/node/1285621>

- 22 Reuters Staff, "Morocco, citing Arab disunity, says won't host summit," Reuters, February 19, 2016, <https://goo.gl/Df3Nnq>
- 23 מג'די אל-חלבי, הרמטכ"ל הישראלי ל-אלאף, אלאף, 16 בנובמבר 2017, <http://elaph.com/Web/News/2017/11/1177142.html>
- 24 Asmahan Soliman & Omar Said, "Disagreement between Egypt, Palestine over proposed amendment to Arab Peace Initiative," *Mada Masr*, March 9, 2017, <https://goo.gl/mkfxYF>
- 25 שם.
- 26 "כותבים מצרים על אפשרות צירופה של ישראל לליע"ר לאחר יישוב הסכסוך עם הפלסטינים", ממר", 14 ביוני 2016, <https://goo.gl/37PWnK>
- 27 Jay Solomon, Gordon Lubold and Rory Jones, "Gulf States Offer Better Relations If Israel Makes New Bid for Peace," *The Wall Street Journal*, May 15, 2017, <https://goo.gl/R8jcUL>
- 28 אחמד אלג'מיעה, פסגת דרהאן – שלום עם ישראל ועימות עם איראן, אל-ריאד, 14 באפריל 2018, <http://www.alriyadh.com/1674976>
- 29 "MBS: Palestinians should 'accept Trump proposals or shut up'", Al Jazeera, April 30, 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/04/mbs-palestinians-accept-trump-proposals-shut-180430065228281.html>
- 30 בלה קורן, "מרגש: הפליט הסורי שמודה לישראל", מאקו, 29 במרץ 2016, <https://www.mako.co.il/special-love-israel/articles/Article-cd6af34ff61c351006.htm>
- 31 "הקשר הסעודי", מתוך חדשות הערב כאן חדשות, 9 במאי 2018: כוננות טילים בגולן | המהדורה המלאה, https://www.youtube.com/watch?time_continue=3925&v=mahP0taCXkU
- 32 צ. הראל.
- 33 Jeffrey Goldberg, "Saudi Crown Prince: Iran's Supreme Leader 'Makes Hitler Look Good'", *The Atlantic*, April 2, 2018, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/04/mohammed-bin-salman-iran-israel/557036/>
- 34 JPost.com Staff, "Former Qatari Prime Minister: Israelis Have a Right to Live in Their Land," *The Jerusalem Post*, April 5, 2018, <https://www.jpost.com/International/Former-Qatari-prime-minister-Israelis-have-a-right-to-live-in-their-land-548980>